

حج در دوره پهلوی

تألیف

علی اکبر زاور

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران، ۱۳۹۷

سرشناسه	زاور، علی اکبر، ۱۳۴۸ -
عنوان و نام پدیدآور	حج در دوره پهلوی / تألیف علی اکبر زاور.
مشخصات نشر	تهران : امیرکبیر ، ۱۳۹۷.
مشخصات ظاهری	۲۴۵ ص.
وضعیت فهرست نویسی	فیا
موضوع	حج -- تاریخ -- ۱۳۵۷ - ۱۳۰۴
موضوع	Hajj -- History -- 1925 - 1978*
موضوع	ایران -- روابط خارجی -- عربستان
موضوع	Iran -- Foreign relations -- Arabian Peninsula
موضوع	عربستان -- روابط خارجی -- ایران
موضوع	Arabian Peninsula -- Foreign relations -- Iran
موضوع	ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۵۷ - ۱۳۰۴
موضوع	Iran -- History -- Pahlavi, 1925 - 1978
رده ی کتبی	۱۳۹۷ ج ۱۶۶ / ۱۸۸ / ۸BP
رده بندی دیویی	۲۹۷ / ۳۵۷
شماره کتابخانه ای	۵۳۴۴۰۷

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۰۰-۱۹۷۰-۲

مؤسسه انتشارات امیرکبیر

تهران: خیابان جمهوری اسلامی، میدان استقلال، صندوق پستی: ۱۱۳۶۵-۴۱۹

حج در دوره پهلوی

© حق چاپ: ۱۳۹۷، مؤسسه انتشارات امیرکبیر

نوبت چاپ: اول

مؤلف: علی اکبر زاور

طراح جلد: سعید سلیمی

حروف متن: میترا ۱۳

چاپ و صحافی: چاپ روز

شمارگان: ۵۰۰

بها: ۳۱۰۰۰۰ ریال

تلفن مرکز فروش: ۰۲۱-۶۱۲۸

فروش اینترنتی: www.amirkabir.net

همه حقوق محفوظ است. هرگونه نسخه برداری، اعم از زیراکس و بازنویسی، ذخیره کامپیوتری، اقتباس کلی و جزئی (به جز اقتباس جزئی در نقد و بررسی، و اقتباس در گیومه در مستندنویسی، و مانند آنها) بدون مجوز کتبی از ناشر ممنوع و از طریق مراجع قانونی قابل پیگیری است.

فهرست

۱۱	 مقدمه
۱۵	 بخش اول: حج در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.)
۱۹	 فصل اول: حج در آیین سلطنتی و دیپلماتیک ایران و عربستان در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.)
۱۹	 جغرافیای سیاسی شبه جزیره عربستان
۲۱	 تفاوت‌ها و شباهت‌های ساختار ایران و عربستان
۲۲	 نفوذ منطقه‌ای و جهانی
۲۳	 فروپاشی حکومت هاشمیان
۲۴	 آغاز سلطه آل سعود
۲۴	 رضاخان - ابن سعود، شباهت‌ها و چالش‌ها
۲۷	 تخریب بقیع و سایر اماکن مقدسه حجاز
۲۸	 وصول خبر تخریب‌ها و آغاز اعتراضات
۳۱	 اعزام هیئت بازرسی به حجاز
۳۲	 بازگشت جلال السلطنه و ادامه بازرسی توسط عین‌الملک
۳۴	 تفاوت در گزارش‌ها
۳۶	 طرح تشکیل کمیسیون دفاع از حرمین شریفین آیت‌الله مدرس
۳۷	 اختلاف نظر در نوع برخورد با آل سعود
۳۹	 ایجاد مناسبات سیاسی با آل سعود و باز شدن راه حج
۴۵	 فصل دوم: بررسی روند حج‌گزاری ایرانیان در دوره پهلوی اول (۱۳۰۴ - ۱۳۲۰ ش.)
۴۷	 مسیرهای حج‌گزاری
۴۸	 مسیر دریایی خلیج فارس به جدّه
۵۱	 مسیر دریایی استانبول به جدّه
۵۲	 مسیر زمینی جبل یا بین‌النهرین
۵۳	 دشواری سفر با کشتی
۵۶	 قرنطینه‌ها
۵۶	 قرنطینه قمران

۵۸	قرنطینه جده
۵۹	احرام بر روی کشتی
۵۹	گمرک جده
۶۰	مالیات راه و تذکره
۶۲	اداره امور حجاج (امیرالحاج)
۶۳	اقامت و زیارت در سرزمین حجاز
۶۶	نیم نگاهی به شرایط عبادت و زیارت حجاج در دوره ترکان عثمانی
۷۰	عبادت و زیارت در دوره هاشمیان (شرایطی ایده‌آل برای شیعیان)
۷۸	برپایی مراسم سوگواری شهدای کربلا توسط شریف در مدینه‌النبی
۷۸	سلطه آل سعود (شرایط نامساعد)
۸۵	بحران اقتصادی در منطقه و تأثیر آن بر حج‌گزاری
۸۶	آمار حجاج ایرانی
۸۹	بخش دوم: حج در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۹۳	فصل اول: حج ر آئینه ربط دیپلماتیک ایران و عربستان در دوره پهلوی دوم (۱۳۲۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۹۴	مرحله اول: روابط ایران و عربستان، بین سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۲ ش.
۹۴	دوره اول: حد فاصل سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۳ ش. (مشکلات حجاج)
۹۵	دوره دوم: اعدام ابوطالب یزدی ۱۳۲۱ - ۱۳۲۷ ش. (قطع روابط)
۱۰۶	دوره سوم: از سرگیری روابط ۱۳۲۷ - ۱۳۳۲ ش.
۱۰۸	مرحله دوم: روابط ایران و عربستان حد فاصل سال‌های ۱۳۳۲ - ۱۳۵۷ ش.
۱۰۸	دوره اول: دوره دوستی، حد فاصل سال‌های ۱۳۳۲ - ۱۳۴۳ ش.
۱۱۱	دوره دوم: رشد همکاری‌ها و مقابله با ناسیر بیسم افراد عربی (ناصریسم) ۱۳۴۳ - ۱۳۵۴ ش.
۱۱۵	دوره سوم: افزایش درآمدهای نفتی و رشد همکاری‌ها، حد فاصل سال‌های ۱۳۵۴ - ۱۳۵۷ ش.
۱۱۹	فصل دوم: بررسی روند حج‌گزاری ایرانیان در دوره پهلوی دوم (۱۳۳۰ - ۱۳۵۷ ش.)
۱۲۰	مرحله اول: حج‌گزاری در حد فاصل سال‌های ۱۳۲۰ - ۱۳۳۰ ش. (شرایط نامناسب)
۱۲۰	شرایط نامناسب ناشی از جنگ جهانی دوم برای حجاج
۱۲۱	اعلام ناتوانی دولت عربستان در پاسخ‌گویی به نیازهای حجاج
۱۲۲	سفر پرمخاطره (حج سال ۱۳۲۲ ش.)
۱۲۳	گردن زدن ابوطالب یزدی در مسجدالحرام
۱۲۵	مرحله دوم: حج‌گزاری در حد فاصل سال‌های ۱۳۲۷ - ۱۳۵۰ ش. (ساماندهی)
۱۲۵	بازگشایی راه حج پس از پنج سال ممنوعیت
۱۲۶	دوراندیشی هژیر و انتصاب صدرالاشرف به‌عنوان امیرالحاج
۱۲۷	رفتارهای عوامانه برخی از شیعیان و برخوردهای متعصبانه سلفی‌ها
۱۲۹	نگاه مثبت ابن‌سعود به حضور حجاج ایرانی
۱۳۰	خودداری شرکت‌های حمل و نقل ایرانی از پرداخت مالیات حج
۱۳۳	اراده دولت در ضابطه‌مند نمودن حج‌گزاری
۱۳۴	تشکیل کمیسیون تخصصی حج در وزارت امور خارجه

۱۳۵	ممنوعیت تشرف به حج از راه‌های زمینی
۱۳۷	رقابت بین شرکت‌های هواپیمایی خارجی و داخلی
۱۳۷	ممانعت از خدمت‌رسانی خطوط خارجی
۱۳۸	شکایات حجاج از قیمت بلیت شرکت هواپیمایی ایران
۱۴۳	دریافت باج (مالیات حج) در تهران
۱۴۳	مشکلی به نام ارز
۱۴۴	تأثیر ممنوعیت راه‌های زمینی در کاهش آمار حجاج
۱۴۶	کارشکنی فرودگاه بغداد و ایجاد اختلال در برنامه‌های هواپیمایی ایران
۱۴۶	افتتاح رادیر حجاز توسط امیرالحاج ایران
۱۴۷	بازگشایی راه‌های زمینی و دریایی
۱۴۸	مشکلی به نام گذرنامه حج
۱۵۰	تصویب آیین‌نامه امور حج توسط هیئت وزیران (۱۳۳۳/۱/۲۸)
۱۵۳	ممنوعیت مجدد راه‌های زمینی و دریایی
۱۵۴	تصویب مقررات مربوط به حج (۱۳۳۸ ش.)
۱۵۸	لزوم و یا عدم لزوم منصب امیرالحاج
۱۵۹	انتقال کمیسیون‌های حج از وزارت امور خارجه به وزارت کشور
۱۶۰	تصویب‌نامه امور حج مصوب ۱۳۹/۱۲/۲۴ ش. هیئت وزیران
۱۶۰	ممنوعیت اشتغال حجاج ایرانی به امور تجارت و بازرگان
۱۶۱	بهبود پوشش حجاج برای حفظ شئون کشور
۱۶۲	دائمی شدن کمیسیون‌های حج
۱۶۵	تصویب‌نامه هیئت وزیران در مورد افزایش عده اعضای کمیسیون حج
۱۶۵	مخالفت با محدودیت‌ها و تمایل به حج آزاد
۱۶۶	آمار حجاج
۱۶۷	آشپانه حجاج و تشریفات اولین اعزام
۱۶۹	امکان تشرف با گذرنامه عادی و آزادی در انتخاب کاروان
۱۷۰	نابسامانی امور حج و سرگردانی متقاضیان
۱۷۲	مرحله سوم: حد فاصل سال‌های ۱۳۵۱ - ۱۳۵۷ ش. (تمرکزگرایی)
۱۷۲	فرمان شاه مبنی بر تمرکز امور حج در سازمان اوقاف و تشکیل شورای عالی حج (۱۳۵۰ ش.)
۱۷۳	تکنوکراتی به نام منوچهر آزمون
۱۷۷	آغاز اصلاحات در روند حج‌گزاری
۱۸۱	نارضایتی‌ها و مخالفت‌ها
۱۸۲	تشکیل شورای عالی حج و شروع اصلاحات
۱۸۵	رو به سوی تمرکزگرایی در حج ۱۳۵۱ ش.
۱۸۸	نظارت بر عملکرد و برخورد شدید با متخلفین
۱۸۹	موفقیت در اجرای برنامه‌ها در سایه مناسبات مثبت سیاسی
۱۹۱	تمرکزگرایی بیشتر و تشدید اعتراضات

۱۹۴.....	سازمان اوقاف و مشکل پاسخ‌گویی در مقابل تمامی کمبودها و کاستی‌ها.....
۱۹۵.....	تداوم برنامه‌ها و چشم‌اندازهای روشن.....
۱۹۷.....	ورود آزمون به حوزه عمره و عتبات.....
۱۹۹.....	پایان دوره ریاست آزمون بر سازمان اوقاف.....
۱۹۹.....	ادامه برنامه‌های آزمون توسط جانشینان وی.....
۲۰۲.....	تأثیر رشد اقتصادی در افزایش آمار حجاج.....
۲۰۴.....	اهداف و انگیزه‌های حکومت از تمرکز و دولتی‌سازی حج.....
۲۰۶.....	نتیجه‌گیری.....
۲۱۱.....	منابع.....
۲۱۵.....	بخش ۲. و م: آلبوم تصاویر.....

مقدمه

«وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ أَتُوبُكَ رِجَالًا وَعَلَى كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ. ثُمَّ لْيَقْضُوا تَفَثَهُمْ وَلْيُوفُوا نُذُورَهُمْ وَلْيُرَافِقُوا بَيْتَ الْعَتِيقِ»^۱ (و در میان مردم انجام مناسک حج را صدا زن تا از هر سو مردم پیاده و سواره، از هر در و نزدیک به سوی تو آیند. سپس مناسک حج را به انجام رسانند و به نذرهای خود وفا کرده و ب طواف خانه عتیق بپردازند.)

حج در لغت به معنای قصد آمده است، حج بیت الله الحرام یعنی قصد خانه خدا را داشتن برای انجام مناسک، و حاج به معنای کسی است که مأمور و مقصودش زیارت خانه خدا باشد. از آیات قرآن برمی آید که این خانه، خانه پربرکتی است و بناست که منشأ خیرات و برکاتی برای اهل توحید و عدل یعنی مسلمین باشد.^۲

حج ضمن اینکه عملی است عبادی، عملی است اجتماعی. اسلام زیرا مسلمانان، با ملیت‌ها و رنگ‌ها و زبان‌های مختلف از سراسر این کره خاکی در یک جا جمع شده و همگی یک شعار سر داده و یک هدف را دنبال می‌کنند. بنابراین می‌توان حج را رستاخیز اسلامی نام نهاد و با این عبارتی دیگر یک کنگره بین‌المللی اسلامی و یا یک سمینار طبیعی بین‌المللی اسلامی نیز دانست. بسیاری که با همه سمینارهای بین‌المللی فرق دارد زیرا در آن همه آدم‌ها در هر سطحی و هر شغلی و هر نژادی و هر ملت و طبقه اجتماعی که هستند به آن دعوت می‌شوند.

این فریضه واجب از مهم‌ترین ارکان دین اسلام تلقی می‌گردد، و در احادیث و روایات بر لزوم و وجوب آن بسیار تأکید شده است؛ امام باقر(ع) در خصوص اهمیت آن فرموده است: اسلام بر پنج پایه بنیان نهاده شده است:

۱. سوره حج، آیه ۲۷ و ۲۹.

۲. مطهری، حج، ص ۴۶.

«بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسَةِ أَشْيَاءَ: عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصَّوْمِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ»^۱

بنابراین، آن کس که عمداً حج نگذارد، رکنی از ارکان دین الهی خویش را نابود کرده و در نتیجه اسلام کامل را از بین برده است. حج حاوی اعمال و مناسکی است که عقل آدمی حکمت آن‌ها را درک نمی‌کند؛ مثل رمی جمرات، تکرار سعی میان صفا و مروه و هروله میان دو مناره؛ زیرا عقل در انجام اعمالی که فلسفه تشریع آن‌ها را درک می‌کند، به یاری شرع می‌شتابد ولی در اموری که عقل حکمتش را درک نمی‌کند، به‌خصوص شرع را یاری نمی‌کند و فقط انسان را اجمالاً به اطاعت و امتثال فرا می‌خواند. این ناتوانی عقل از فهم فلسفه اعمال و اجزای مناسک حج موجب رازآلودگی آن گشته، در این میان هرکسی به فراخور حال و با توجه به حوزه تخصص و علایق شخصی به تبیین راز رمزگشایی از اسرار آن پرداخته است.

مرحوم علی شریعتی^۲ فهم فلسفه حج را در رابطه مستقیم با نوع انسان‌شناسی و فلسفه تاریخ فرد می‌داندست. معتقد بود هرکس با توجه به نوع جهان‌بینی‌اش فهم متفاوتی از فلسفه حج خواهد داشت.^۳

در روایات زیادی از معصومین^۴ موضوع اشاره بودن اعمال مناسک حج تأکید گردیده، به‌طور نمونه از امام علی(ع) روایت شده است: «جَنَلَهُ سُبْحَانَهُ عَلامَةً لِّتَوَاضُعِهِمْ لِعَظَمَتِهِ وَادْعَائِهِمْ لِعِزَّتِهِ»^۵ خداوند حج را نشانه قرار داد تا بستن در برابر عظمت او فروتنی نموده، به عزت و بزرگواری پروردگار اعتراف کنند.

حج علاوه بر دارا بودن جنبه‌های عالی عبادی و فایده‌آرای ماهیت‌های سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و حتی اقتصادی نیز می‌باشد. از آنجا که محل اقامت و محل حج در طول تاریخ ایران اسلامی همواره خارج از قلمرو سرزمینی ایرانیان بوده و اتباع ایرانی برای انجام این فریضه واجب لزوماً می‌بایست وارد قلمرو دولتی دیگر شوند، لذا این موضوع ویژگی متمایز و متفاوت از سایر احکام دینی - که فاقد این محدودیت می‌باشند - به حج می‌بخشد. زیرا این احکام همواره وجود داشته است که حاکمان سرزمین حجاز این موضوع را امتیازی برای خود دانسته و فریضه واجب و شرعی حج را تبدیل به اهرمی در جریان مناسبات سیاسی و رقابت‌های منطقه‌ای نموده و از ظرفیت‌های آن در جهت منافع خود بهره‌برداری کنند.

از این رو لزوماً برای بررسی روند حج‌گزاری در هر دوره تاریخی، می‌بایست مناسبات سیاسی و روابط

۱. طباطبایی قمی، کتاب الحج، ج ۱، ص ۵.

۲. شریعتی، تحلیلی از مناسک حج، ص ۳۵۴.

۳. قاضی عسکر، منتخب احادیث حج، ص ۱۶.

دیپلماتیک فی مابین دولت‌ها و نظام‌های حاکم بر ایران و سرزمین حجاز در آن دوره خاص را مورد توجه قرار داد. زیرا بدون در نظر گرفتن این مهم و عدم کسب شناخت لازم از فرصت‌ها، کمبودها و چالش‌های موجود در روابط سیاسی دیپلماتی طرفین، فهم و درک صحیح از روند حج‌گزاری دچار مشکلات اساسی خواهد گردید.

به عنوان نمونه در دوره استیلای خاندان هاشمی (۱۲۹۹ - ۱۳۰۴ ش.) بر منطقه حجاز، از آنجا که شریف حسین سخت به دنبال تأسیس خلافت هاشمی و مطرح نمودن خود به عنوان خلیفه مسلمین بود و در این میان همکاری و به رسمیت شناخته شدن این پروژه توسط دولت وقت ایران را ضروری می‌دانست، لذا در این دوره شاهد نوعی تساهل و گشایش بی‌سابقه برای عموم شیعیان و خصوصاً حجاج ایرانی در جهت انجام مراسمات مذهبی می‌باشیم؛ شرایطی که پیش از آن در دوره استیلای ترکان عثمانی دیده شد و بعدها در دوران سلفی‌های آل سعود نیز تکرار نگردید.

در موردی دیگر، حد فاصل ۱۳۴۳ - ۱۳۵۴ خورشیدی، زمانی که شاهد دوستی شاه ایران و پادشاه عربستان - ملک فیصل - و بالا رفتن سطح روابط دیپلماتیک و همکاری‌های منطقه‌ای آن‌ها در جهت مقابله با جریان قوی - سیونسم - عربی (ناصریسم) می‌باشیم، این تحکیم روابط دیپلماتیک، فضایی مناسب برای حجاج ایرانی - همراه می‌آید. به گونه‌ای که در حج سال ۵۴ خورشیدی، دولت عربستان برای حجاج ایرانی رسمی - پس از شصت هزار ویزا صادر می‌کند، این میزان روایت با توجه به جمعیت کشور در آن روزها و میزان تواضع، اعزام به سفر حج که به زحمت به هفتاد هزار درخواست می‌رسید، در مقایسه با میزان جمعیت و تواضع تشریف به حج در سال‌های اخیر، اهمیت نوع روابط دیپلماتیک و مناسبات سیاسی در روند و شرایط حج‌گزاری را نمایان می‌سازد. لذا برای درک صحیح از فرایند اجرایی حج، در ابتدا می‌بایست به موضوع شناخت جغرافیای سیاسی دو کشور و تأثیر و تأثر متقابل روابط دیپلماتیک در روند حج‌گزاری پرداخت و به بحث و بررسی چگونگی نحوه حج‌گزاری ایرانیان در طول دوره تاریخی مورد نظر را مورد بحث و بررسی قرار داد.

این نوشتار تلاش دارد که فرایند حج‌گزاری ایرانیان در این مقطع مهم از تاریخ معاصر را با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با استفاده از اسناد، مکاتبات اداری، بخشنامه‌ها، آیین‌نامه‌ها، منابع جغرافیایی - سفرنامه‌های حجاج و معتمرین - روزنامه‌ها، نشریات، فصل‌نامه‌ها و تاریخ شفاهی - خاطرات و مشاهدات آن دسته از حجاج و کارگزاران حج که در این دوره تاریخی حضور و فعالیت داشته‌اند - به صورت بی‌طرفانه و بدون هرگونه داوری قبلی و جهت‌گیری خاص مورد بحث و بررسی قرار دهد، و تصویری روشن از فضای حاکم بر فرایند حج‌گزاری ایرانیان در این مقطع مهم از تاریخ معاصر را به خوانندگان ارائه نماید.

دانستن این حقیقت که نسل‌های گذشته چگونه و تحت چه شرایطی به انجام این فریضه واجب نائل می‌آمدند می‌تواند از باب اینکه گذشته همواره چراغ راه آینده است ما را یاری نماید که با آسیب‌شناسی کنش‌های پیشینیان بتوانیم از تکرار اشتباهات آنان خودداری نموده و بدون آزمون خطاهای زمان‌بر و هزینه‌ساز که موجب ائتلاف سرمایه‌های ملی می‌گردد آینده‌ای بهتر بیافرینیم.

در خاتمه بر خود وظیفه می‌دانم که از اساتید فرهیخته‌ام جناب آقایان دکتر علیرضا علیصوفی و دکتر داریوش رحمانیان و همچنین سایر دوستان و عزیزانی که مرا در انجام این پژوهش راهنمایی نموده و یاری‌گرم بودند تشکر و قدردانی نمایم.

بدون دید این نوشتار دارای نقایص و کاستی‌های فراوانی است. امید آن دارم که با اعلام این موارد از جانب اساتید و خوانندگان گرامی در چاپ‌های بعدی این نقایص رفع و نسخه کامل‌تری ارائه گردد.

تهران، پاییز ۱۳۹۶

علی‌اکبر زاور